

Добридень Алла
викладач кафедри виховних технологій
та педагогічної творчості
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини

ПОГЛЯДИ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ НА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ САМООСВІТИ

У статті розглядаються історичні погляди відомих учених-педагогів на процес самоосвіти. Також розкривається зміст і значення самоосвітньої діяльності старшокласників і акцентується увага на проблемі самоосвіти на сучасному етапі.

Ключові слова: *самоосвіта, безперервна освіта, старшокласники.*

В статье рассматриваются исторические взгляды известных ученых-педагогов на процесс самообразования. Также раскрывается смысл и значение самообразовательной деятельности старшеклассников и акцентируется внимание на проблеме самообразования на современном этапе.

Ключевые слова: *самообразование, непрерывное образование, старшеклассники.*

The historical viewpoints of the famous pedagogues on the self-education process are described in the article. The article covers the essence and importance of self-education. Much attention is paid to the problem of self-education at the contemporary stage.

Key words: *self-education, lifelong education.*

Сучасні соціально-економічні умови державного будівництва в Україні посилюють необхідність активного використання суб'єктивних факторів підвищення рівня інтелектуального розвитку шкільної молоді.

В Україні має стверджуватися стратегія прискореного, випереджувального розвитку освіти і науки, фізичних, моральних, інтелектуальних та інших сутнісних сил особистості.

Головна мета української системи освіти – створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати

покоління, здатне *навчатися упродовж життя*, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства.

Завданням кожного є вміння: самостійно здобувати необхідні знання; вміло застосовувати їх для розв'язання різноманітних соціальних і навчальних проблем; гнучко пристосовуватися до ситуацій, що постійно змінюються; бачити труднощі, що виникають в освітніх процесах, і знаходити шляхи їх раціонального подолання, використовуючи сучасні інноваційні технології; чітко усвідомлювати, де і яким чином знання, самостійно здобуті учнем, можуть бути використані; грамотно працювати з інформацією; творчо мислити; генерувати нові ідеї; працювати над розвитком власного інтелекту; підвищувати свій культурний рівень.

Динаміка сучасних соціальних, національних змін засвідчує необхідність більш глибокого розкриття поняття самоосвіти і механізмів формування цієї якості у школярів.

Постановку проблеми самоосвіти в школі диктує соціальне замовлення суспільства – дати учням не тільки певну суму знань, але й сформувати потребу в необхідності їх самостійно поповнювати. Це означає, що школа перестає бути завершеним етапом освіти, а стає основою, стартом для безперервної і постійної самоосвітньої діяльності особистості впродовж усього життя.

Самоосвіту школяра можна розглядати як педагогічно організований, обумовлений внутрішніми мотивами процес самостійного набуття знань, додаткових до тих, що їх учень отримує у процесі навчання.

Прикметно, що самоосвіта школярів народжується і розвивається в умовах, коли основною їх діяльністю є навчання. Разом з тим, необхідно враховувати певну спільність завдань, цілей, методів і результатів процесу навчання і процесу самоосвіти. Тут подвійна залежність: навчання в школі створює необхідні передумови для самоосвіти, а самоосвіта, у свою чергу, сприяє успіху навчання. Але далеко не завжди процес навчання автоматично веде до самоосвітньої діяльності. Самоосвітні навички, потреба у відповідній діяльності формуються за умов спеціального спрямування навчального процесу, використання дієвих чинників і засобів залучення до самостійної пізнавальної діяльності.

На актуальність проблеми самоосвіти сучасної глобалістичної людини упродовж життя та формування вміння використовувати отриманні знання в практичній діяльності вказують також документи *«Білої книги національної освіти України»*.

Ця проблема складна і багатогранна, вона посідає значне місце в науковому доробку багатьох вітчизняних учених.

Основи гуманістичних традицій саморозвитку особистості були започатковані ще Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Петром Могилою, Григорієм Сковородою, які закликали молодь постійно працювати над собою.

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що частково теоретичні основи самоосвіти були закладені Я. Коменським, Д. Локком, Ф. Дістервегом, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинським, В. Сухомлинським. Саме в їх

працях розкривається роль самоосвіти у становленні особистості, що обумовило подальший розвиток теоретичних і практичних аспектів досліджуваної проблеми у світовій та вітчизняній педагогіці.

У дослідженнях сучасні вчені доводять можливість підготовки учнів до самоосвіти шляхом перебудови їх мотивації і формування потреби в самостійному пізнанні (В. Буряк, В. Кушнір, В. Радул). Ідея взаємозв'язку освіти й самоосвіти знайшла свій подальший розвиток у роботах А. Арети, В. Кузя, С. Мельничука, Б. Набоки, Н. Ничкало, М. Піскунова, О. Савченко. Методи самостійної навчальної діяльності як основи формування самоосвіти розглядають: А. Алексюк, В. Бондар, Д. Лордкіпанідзе, О. Мороз, М. Ярмаченко. Психологічний аспект самоосвітнього пошуку інформації висвітлено в дослідженнях Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Виготського, М. Добриніна, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна.

На сучасному етапі в умовах реформування середньої та вищої школи в Україні особливої значущості й актуальності набувають питання підвищення ефективності навчально-виховного процесу, залучення підростаючого покоління до самостійного пошуку інформації протягом усього життя.

Виховання у школярів потреби в оволодінні знаннями, прагнення до самоосвіти стає суспільною необхідністю, і в розв'язанні цієї проблеми провідна роль належить школі. Виконати це завдання навчальний заклад спроможний у процесі організації активної пізнавальної діяльності, за якої забезпечується глибоке засвоєння програмного матеріалу, а також неухильне підвищення рівня готовності учнів до самостійного пошуку знань.

У чому ж суть процесу самоосвіти? Це невід'ємна частина безперервної освіти, активна пізнавальна діяльність, яка проходить за особистою ініціативою людини, додатково до її основного виду діяльності у формі індивідуальної самостійної роботи по оволодінню знаннями.

Питання, пов'язане із залученням молоді до самоосвіти, привертало увагу представників педагогічної науки всіх часів і народів. Значний внесок у дослідження самоосвіти зробили видатні педагоги минулого, різні її аспекти розробляються представниками сучасної педагогічної науки.

Заслуга розвитку теорії самостійного пошуку знань належить видатним педагогам минулого – Я.-А. Коменському (1592–1670 рр.), Д. Локку (1632–1704 рр.), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.), Й. Песталоцці (1746–1827 рр.), А. Дістервегу (1790–1866 рр.) та ін.

Видатний чеський педагог-демократ Я.-А. Коменський бачив основний шлях підвищення розвиваючих функцій навчання в удосконаленні змісту освіти. Він вважав, що накопичення фактів повинно супроводжуватися розвитком мислення: формуванням мислительних операцій, виробленням самостійного підходу в засвоєнні знань учнями. Навчання має виключати

догматику. Сутність істинного навчання Я. Коменський убачав не в тому, «щоб вбирати в голову зібрану з авторів суміш слів, фраз, висловів, думок..., а в тому, щоб розкривати здатність розуміти речі, щоб саме із цієї здатності, начебто із живого джерела, потекли струмочки знання» [3, 177]. Також серйозного значення педагог надавав тренуванню логічної пам'яті учнів як одному з видів розвитку самостійності, а основним засобом самоосвіти вважав книгу – як джерело знань.

Проблему самоосвіти і самовиховання вивчали такі видатні західноєвропейські мислителі й педагоги, як Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервег та ін. «Мета навчання... – писав Д. Локк, – полягає не в тому, щоб зробити учня вченим, а в тому, щоб підготувати ділову людину, – розвинути її розум, зробити здатною сприймати різні знання, коли вона сама того захоче». Необхідно формувати в особистості мислительні операції: аналіз, узагальнення, «розрізнення», групування. Він наголошував, що завдання виховання учнів у тому, щоб «дати такий розвиток і сприятливе розміщення розуму, який у більшій мірі зробив би їх здібними у будь-якій науці, коли вони самостійно нею займатимуться» [4, 36].

У своїх працях Д. Локк запропонував ряд порад, які стосуються методики організації навчальної діяльності, що розвивала б у підлітків прагнення до самоосвіти. Педагог наголошував: щоб дитина зрозуміла «користь того, чому її вчать, довести їй, що те, чому вона навчилася, допомагає їй робити те, чого вона раніше не вміла робити; робити те, що дає їй деяку владу і реальну перевагу над іншими, хто цих відомостей не здобув» [4, 189]. Д. Локк стверджував, що навчання повинно опиратися на інтерес і цікавість дітей, що сприятиме розвитку у них самостійного мислення.

Й. Песталоцці – один з основоположників дидактики початкового навчання, першим розглядав педагогічний процес як єдиний і поставив питання про необхідність удосконалення його загалом. Він підкреслював, що однобічність у вихованні – небезпечне, а іноді й шкідливе явище. Процес навчання має сприяти всебічному розвитку особистості, розвитку «розуму, серця і руки». Й. Песталоцці вважав необхідним будувати процес навчання на основі закономірностей психічного розвитку дитини. Нині висувуються вимоги організувати процес навчання у відповідності з логікою і закономірностями розвитку формуючої якості (тобто у відповідності із закономірностями розвитку в учнів підготовки до самоосвіти). Відомий педагог запевняв, що саме праця, а не словесна школа розвиває пізнавальні, творчі сили, інтереси і здібності особистості. Тому вважав за необхідне, щоб школа була тісно пов'язана з життям і працею [6, 63].

Більш прийнятний і вивірений підхід до проблеми розвитку пізнавальної самостійності учнів виявив німецький педагог-просвітитель, прогресивний представник німецької буржуазно-демократичної педагогіки, «вчитель німецьких вчителів» – Адольф Дістервег. Він виступав проти зазубрювання у школі і схвалював два способи викладання – розвивально-викладацький і розвивально-питальний (евристичний спосіб). На думку А. Дістервега, вся методика погана, якщо привчати учнів до пасивного отримання знань, і гарна, якщо спонукає в них пізнавальну, творчу самостійність. «...Лише той є майстром виховання, – підкреслював він, – хто вміє привести вихованця до самодіяльності» [1, 37]. Видатний педагог відводив провідну роль особистості вчителя як прикладу його самоосвітньої діяльності у формуванні в учнів прагнень до самоосвіти.

Ознайомившись із коротким історичним оглядом ідеї самоосвіти, зазначимо, що відомі педагоги епохи Просвітництва та періоду становлення капіталізму створили багато цінного й корисного для педагогічної науки та педагогів нового покоління. Але докладніше зупинимось на гуманістичних традиціях розумового розвитку та саморозвитку особистості вітчизняних мислителів XVIII століття. Це – Г. Сковорода (1722–1794 рр.), К. Ушинський (1824–1870 рр.), М. Пирогов (1810–1881 рр.), Л. Толстой (1828–1910 рр.) та ін. Саме вони були знайомі з прогресивною літературою Західної Європи, створили оригінальні праці, на яких виховувалося не одне покоління.

Багато цікавих думок про розвиток пізнавальної самоосвітньої діяльності особистості належить видатному українському філософові, просвітителю-гуманісту, письменникові Г. Сковороді. У своїх педагогічних працях філософ представив поради, що стосуються самоосвітньої діяльності. Однією з них є робота над книгою. «Дотримуючись при читанні системи, кращих авторів читати і перечитувати. Прочитане обдумувати, звертаючи увагу на основну думку. З прочитаного обов'язково робити виписки трьох видів. Помітки, короткі виписки, виписки історичні» [7, 132]. Важливим прийомом роботи з книгою педагог вважав самостійне здобування знань учнями.

Прихильником самостійного пошуку знань був відомий вітчизняний педагог К. Ушинський. Він вважав, що завдання школи полягає в тому, щоб розвивати здібності дітей природним шляхом, розкривати в них розумний погляд на довкілля та суспільні відносини і зробити їх здатними до самостійного розумного життя та діяльності. Такі завдання вимагали від школи не тільки повідомлення учням різнобічних знань і прищеплення умінь та навичок, розвитку здібностей до самостійного мислення, а й виховання у дітей моральних почуттів і звичок, керуючись якими, вони змогли б правильно

визначити своє місце у житті, будувати свою поведінку. Геніальний педагог говорив, що учневі не тільки слід давати знання, а викликати в нього бажання і здатність працювати самостійно, будити його думки, прищеплювати вміння самостійно вирішувати складні життєві питання. К. Ушинський також підкреслював, що самоосвіта носить пізнавальний характер, відповідно – необхідна мотивація та здібності для самостійного пізнання нового. Саме тому в педагога виникає думка, що самоосвіта повинна починатися ще зі шкільної лави. Учений-патріот наголошував на тому, що знання потрібні людині в будь-якому віці, тому набувати їх потрібно все своє активне життя. Завдання вчителя – привчити вихованців до розумової праці, «розвинути бажання і здатність самостійно без учителя набувати нові знання... Володіючи такою розумовою силою, що дістає звідусіль корисну поживу, людина буде вчитися все життя» [10, 129]. К. Ушинський був упевнений, що, залучаючи школяра до самостійної розумової праці, вчитель закладає фундамент потреби в самостійній пізнавальній діяльності, адже «разом із звичкою розумової праці здобувається і любов до такої праці, краще, жадання її» [10, 268].

Отже, у процесі свого розвитку вітчизняна прогресивна педагогічна думка накопичила значний матеріал з питань розвитку самостійності учнів і підготовки їх до самоосвіти. Але ці проблеми не були повною мірою розроблені теоретично, висновки багатьох учених носили декларативний характер і не були підкріплені результатами дослідно-експериментальної роботи. До того ж методичні поради, знахідки, підходи педагогів і методистів до розвитку пізнавальної активності і самостійності учнів, виховання в них потреби в самоосвіті знаходили застосування лише в діяльності окремих учителів та шкіл.

У середині й особливо до кінця XIX століття в Україні з'являється серія робіт, присвячених теорії і практиці самоосвіти. Ця зацікавленість пов'язана із загальнополітичною ситуацією в країні, з переходом від командної системи до ліберальної форми. Охоплені хвилею революційного ентузіазму, народні маси вважали, що перед ними розкрилися широкі перспективи духовного розвитку, шлях до скарбів світової науки і культури. Разом з тим вони зрозуміли, що задовольнити свій потяг до знань не зможуть, що посилює інтерес населення до питань організації самоосвіти і реалізації її ідей.

Саме тому вчені того часу – М. Чернишевський, М. Добролюбов, Д. Писарев та М. Рубакін активно займалися вивченням самостійної навчальної діяльності.

У творах М. Чернишевського питанням самоосвіти відведено багато місця. Аналізуючи його діяльність, зупинимось на педагогічних принципах, які покладені в основу його роботи, – це розвиток активності й самостійності вихованців, навчання їх навичкам самостійного оволодіння знаннями.

М. Чернишевський учив своїх учнів самостійно здобувати знання для використання їх у подальшій діяльності. Він радив вихованцям більше читати, не забувати підручник до кожного уроку, керував вибором книги і пояснював прочитане.

Поряд із М. Чернишевським завжди був М. Добролюбов – його найближчий товариш і однодумець. Саме він запропонував загальну й оригінальну концепцію освіти і самоосвіти. М. Добролюбов, опираючись на особистий досвід самоосвіти, на аналіз і критику існуючої тоді системи виховання, був глибоко зацікавлений у розповсюдженні знань серед народу, підкреслював значення самоосвіти в суспільстві.

Педагог наголошував, що тільки проживання не зробить людину освіченою і культурною. Ріст освітнього рівня народу залежить від грамотності населення і наявності літератури, в якій були б корисні та необхідні знання, викладені в доступній для засвоєння формі. М. Добролюбов висловив побажання, щоб популярна література мала деякий арсенал засобів, здатних «заохотити народ до читання». До таких засобів він віднов анекдоти, коротенькі історії та цікаві помітки [2, 105].

Подальший розвиток теорії і практики самоосвіти пов'язаний з діяльністю Д. Писарева. Його ідеї в цій області педагогіки отримали широкого розповсюдження і не втратили свого значення й нині. На думку педагога, офіційна школа перетворює «живу науку на мертвий підручник». Учень у школі пасивний, з нерухомими науковими істинами в голові у тому вигляді, в якому їх поклав учитель. У стилі викладання відсутня самостійність учнів, розумова самодіяльність – у цьому Д. Писарев убачав хибу школи. Саме тому просвітитель усі свої зусилля докладав для розвитку ідеї самоосвіти. Оволодіння знаннями повинно проходити не в стінах школи і навіть університету, а самостійно, тобто у формі самоосвіти, або шляхом взаємного спілкування. Аналогічна ситуація виникла із самим Д. Писаревим під час його навчання в університеті. Майбутній видатний публіцист швидко охолов до університетських курсів і зацікавився науками, які не мали відношення до гуманітарної освіти. Знання, набуті Д. Писаревим шляхом самоосвіти, зробили його байдужим до університету.

Палким прихильником самостійного пошуку знань був М. Рубакін – прогресивний діяч, бібліограф, письменник, який своїми виступами у друці і шляхом особистого листування активно сприяв розвитку самоосвіти в Росії. Розробка теоретичних основ самостійності, практична діяльність до раціональної організації самостійного оволодіння знаннями – найважливіший внесок М. Рубакіна в розвиток народної освіти.

Теорія самоосвіти – органічна частина педагогічних концепцій М. Рубакіна й одна з актуальних проблем, над розробкою якої він працював протягом багатьох років. Аналіз теорії самоосвіти свідчить про наявність суперечностей у висвітленні методів самостійного засвоєння знань, відхилення від теоретичних побудов у межах самоосвіти початкового періоду його діяльності.

Досліджуючи процес самостійного пошуку інформації, вивчаючи спадщину талановитих педагогів А. Макаренка та В. Сухомлинського, ми звернули увагу на роздуми видатних педагогів-психологів.

Особливу увагу проблемі підготовки до професійної самоосвітньої діяльності свого часу надавав А. Макаренко. «Творча праця можлива тільки тоді, – говорив педагог, – коли людина ставиться до роботи з любов'ю, коли вона свідомо вбачає в ній радість, розуміє користь і необхідність праці, коли праця робиться для неї основною формою виявлення особистості й таланту. Таке ставлення до праці можливе тільки тоді, коли створилась глибока звичка до трудового зусилля...» [5, 41], яка так необхідна учневі для самостійного пошуку знань.

Актуальними сьогодні є погляди В. Сухомлинського на процес самоосвітньої діяльності, що розглядався ним як найважливіший елемент шкільного навчання.

На думку В. Сухомлинського, виховати людину – це значить виховати в неї вимогливість до самої себе. А це можливо лише тоді, коли людину не вести постійно за руку, а давати їй змогу діяти самостійно, щоб вона відповідала сама за себе, виробляла власну життєву позицію [8, 235].

Спостереження вченого-педагога показали, «що дитина за своєю природою – допитливий дослідник, відкривач світу. Так нехай перед нею відкривається чудовий світ у живих фарбах, яскравих і трепетних звуках, у казці та грі, в особистій творчості, в красі, що надихає її серце, в прагненні робити добро людям» [9, 32].

Таким чином, самоосвіта особистості – це переважно робота над книгою, тому кожен повинен навчитися працювати з книжкою, вміти так читати, щоб повністю вичерпувати її зміст. В. Сухомлинський дав цінну пораду: «ваші знання, ваша жадоба пізнання, пристрасть до читання – це могутнє джерело виховної сили вашої особистості... Безупинно завжди поповнюйте свої наукові знання... Здібності виховуються тільки здібностями, нахили – нахилами, покликання – покликаннями» [9, 561–562].

Численні наукові дослідження доводять, що ефективність і результативність процесу самоосвіти суттєво залежить від рівня розвитку спеціальних особистісних якостей, засвоєння знань, умінь та навичок здійснювати самоосвітню діяльність.

Сьогодні немає сумнівів, що формування у старшокласників навичок самостійного пошуку інформації є одним з найважливіших завдань сучасної освіти.

Аналіз історичного шляху розвитку ідеї самоосвіти учнівської молоді та сучасного стану розробки проблеми свідчать про те, що світова та вітчизняна дидактика зробила вагомий внесок у дослідження теоретичних і практичних питань організації самоосвіти учнів у школі. Але реалізації її завдань за умов традиційної системи навчання нашкодується на великі труднощі і не веде до істотного підвищення рівня готовності до самостійного пізнання особистості.

Головний внесок українських вчених у розробку проблеми полягає в тому, що вони пов'язали підготовку молоді до самоосвіти з боротьбою за її право на існування. Учені-педагоги цілком слушно вважали, що завдання освіти народу не можна обмежити рамками елементарної грамотності, важливо створити умови, систему методів, необхідних для подальшої самоосвіти. Ці прогресивні ідеї українських учених, висловлені на різних етапах розвитку національної школи, знаходять відображення у програмних документах сучасної школи різних рівнів – від початкової до вищої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дистервег, А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.
2. Добролюбов, Н.А. Избранные педагогические сочинения / Н. А. Добролюбов. – М. : Педагогика, 1986. – 346 с.
3. Коменский, Я.А. Великая дидактика / Я.А. Коменский // Избранные педагогические сочинения. – М. : Учпедгиз, 1939. – Т. 1. – 247 с.
4. Локк, Д. Педагогические сочинения / Д. Локк. – М. : Учпедгиз, 1939. – 318 с.
5. Макаренко, А.С. Избранные произведения : в 3 т. / А.С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 515 с.
6. Песталоцци, И.Г. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / И.Г. Песталоцци. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – 333 с.
7. Сковорода, Г.С. Твори : в 2 т. / Г.С. Сковорода. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – 506 с.
8. Сухомлинський, В.О. Методика виховання колективу / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.1. – 654 с.
9. Сухомлинський, В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 2. – 657 с.
10. Ушинский, К.Д. Собрание сочинений : в 10 т. / К.Д. Ушинский ; ред. колл. : А.М. Еголин (гл. ред.), Е.Н. Медынский, В.Я. Струминский. – М.; Л., 1950. – Т. 10. – 668 с.